

ӘОЖ 349.6; 349:502.51
ХҒТАР 10.53.01; 10.59.43

М.Қ. Жусупбекова¹, М.Қ. Джунусбаева²

¹Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қ., Қазақстан Республикасы

²Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдер университеті,
Алматы қ., Қазақстан Республикасы

КАСПИЙ ТЕҢІЗІНІҢ ҚОРШАҒАН ОРТАСЫН ҚОРҒАУДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аннотация. Бұл зерттеу халықаралық құқықты дамыту тұрғысынан Каспий өңіріндегі табиғат қорғау проблемаларына арналған. Мақала ерекше физикалық-географиялық және әлеуметтік-экономикалық сипаттамалары бар, бірегей су айдыны – Каспий теңізін қорғаудың құқықтық мәселелеріне арналған. Мақалада Каспий өңірінде халықаралық және ұлттық деңгейлерде Каспий теңізінің қоршаған ортасын қорғау тетіктерін қоса алғанда, қоршаған ортаны қорғауды құқықтық реттеудің қазіргі заманғы проблемаларына сипаттама беріледі. Қазіргі таңда Каспий теңізінің экожүйесін қорғау өзекті, себебі бұл су айдыны тұйық болып табылады және жоғары антропогендік жүктемені бастан кешіріп отыр.

Теңіз қайраңындағы көмірсутек ресурстарын қарқынды өндіру көбінесе ауқымды ластануға әкеледі, бұл фаунаының бірегей түрлеріне, соның ішінде маңызды коммерциялық маңызы бар бекіре тұқымдас балықтарға айтарлықтай зиян келтіреді. Ластанумен күресу шараларының тиімділігі Каспий маңы мемлекеттерінің іс-әрекеттерін үйлестіру үшін халықаралық құқықтық базаның жеткіліксіздігінен қиындап отыр.

Авторлар мақалада Каспий теңізінің құқықтық реттелуін белгілейтін бір қатар құқықтық актілер мен конвенцияларды зерттеп, өз ұсыныстарын береді. Сонымен бірге, «Каспий теңізінің құқықтық мәртебесі туралы» Конвенцияға тоқталып, басқа да халықаралық құжаттармен салыстырма жасады.

Түйінді сөздер: фауна; экожүйені қорғау; Каспий теңізі; ластану; биологиялық әртүрлілік; күресу шарасы; конвенция; көмірсутек ресурсы.

М.К. Жусупбекова¹, М.К. Джунусбаева²

¹Қызылординский университет имени Коркыт ата, г. Кызылорда, Республика Казахстан

²Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай Хана,
г. Алматы, Республика Казахстан

ПРАВОВЫЕ ВОПРОСЫ ОХРАНЫ ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ КАСПИЙСКОГО МОРЯ

Аннотация. Данное исследование посвящено природоохранным проблемам Каспийского региона с точки зрения развития международного права. Статья посвящена правовым вопросам охраны уникального водоема – Каспийского моря, обладающего особыми физико-географическими и социально-экономическими характеристиками. То есть в статье дается описание современных проблем правового регулирования охраны окружающей среды Каспийского региона, включая механизмы охраны окружающей среды Каспийского моря на международном и национальном уровнях. В настоящее время охрана экосистемы Каспийского моря актуальна, т.к. эта акватория является замкнутой и испытывает высокую антропогенную нагрузку.

Конечно, интенсивная добыча углеводородных ресурсов на шельфе моря зачастую приводит к масштабному загрязнению, что наносит значительный ущерб уникальным видам фауны, имеющим важное коммерческое значение. Эффективность мер по борьбе с загрязнением обусловлена недостаточной международной правовой базой для координации действий прикаспийских государств.

В статье авторы изучают ряд правовых актов и конвенций, определяющих правовое регулирование Каспийского моря, и дают свои рекомендации. Также авторы остановились на Конвенции «О правовом статусе Каспийского моря» и сравнили ее с другими международными документами.

Ключевые слова: Фауна; охрана экосистемы; Каспийское море; загрязнение; биологическое разнообразие; мера борьбы; конвенция; углеводородный ресурс.

M.K. Zhusupbekova¹, M.K. Junusbayeva²

¹*Kyzylorda University named after Korkyt ata, Kyzylorda, the Republic of Kazakhstan*

²*Ablai Khan Kazakh University of International Relations and World Languages,
Almaty, the Republic of Kazakhstan*

LEGAL ISSUES OF ENVIRONMENTAL PROTECTION OF THE CASPIAN SEA

Abstract. This study is devoted to the environmental problems of the Caspian region from the point of view of the development of international law. The article is devoted to the legal issues of protecting a unique reservoir – the Caspian Sea, which has special physical, geographical and socio-economic characteristics. That is, the article describes modern problems of legal regulation of environmental protection of the Caspian region, including mechanisms for protecting the environment of the Caspian Sea at the international and national levels. Currently, the protection of the Caspian Sea ecosystem is relevant, since this water area is closed and experiences a high anthropogenic load.

Of course, intensive offshore production of hydrocarbon resources often leads to large-scale pollution, which causes significant damage to unique species of fauna, including sturgeon, which are of great commercial importance. The effectiveness of pollution control measures is due to the insufficient international legal framework for coordinating the actions of the Caspian littoral states.

In the article, the authors study a number of legal acts and conventions that determine the legal regulation of the Caspian Sea, and give their recommendations. The authors also dwelled on the Convention “On the Legal Status of the Caspian Sea” and compared it with other international documents.

Keywords: Fauna; ecosystem protection; Caspian Sea; pollution; biological diversity; control measure; convention; hydrocarbon resource.

DOI: 10.52425/25187252_2025_36_169

Кіріспе. Каспий теңізі – ерекше физикалық-географиялық және әлеуметтік-экономикалық сипаттамалары бар, бірегей су айдыны. Оған Еділ, Жайық, Теректі қосқанда 130-дан астам өзен құяды. Су айдыны бес елдің жағалауларымен шектесіп жатыр: Әзірбайжан, Иран, Қазақстан, Ресей Федерациясы және Түркіменстан. Каспий теңізінің жағалау сызығының ұзындығы 5 970 шақырым, су көлемі 78 700 текше шақырым. Теңіздің максималды тереңдігі 1 025 метрге жетеді¹.

Каспий теңізінің мәртебесі және оның суларындағы қызметтің құқықтық режимі бірқатар халықаралық келісімдермен реттеледі, олардың кейбіреулері 19 ғасырдан бастап күшіне енген. Осы жабық ішкі су айдынындағы қызметті реттеудің айрықша құқығы жағалаудағы бес мемлекетке тиесілі. Бұл елдердің ұлттық заңнамасын қолдану

Каспий теңізінің барлық аумағына таралады.

Каспий теңізі өзінің бірегей биологиялық әртүрлілігімен ерекшеленеді: су қоймасы мен оның жағалауындағы аумақтарды эндемикалық түрлер мекендейді. Каспий теңізінің суы мен оның жағалауындағы аудандарда өсімдіктердің 500-ден астам түрі мен жануарлардың 850 түрі, соның ішінде бекіре балықтарының ең үлкен табыны (әлемдік қордың 90%) мекендейді.

Материалдар мен әдістер. Зерттеу барысында Каспий теңізінің құқықтық реттелуіне арналған Қазақстан және басқа да мемлекеттердің ғалымдарымен дайындалған ғылыми мақалалары зерделенді.

Бұл салада ғылыми еңбектердің әлі де жеткіліксіз екенін есепке ала отырып, осы саланы зерттеп жүрген қазақстандық, азербайджандық және ресейлік ғалымдардың ғылыми еңбектері баса назарға

¹ Физико-географическая характеристика Каспийского моря и его береговой зоны [Электрондық ресурс] – Айналыс режимі: http://caspi.ru/HTML/05/Caspy-mon/Glava_2.pdf (жүгінген күні: 15.02.2025).

алынды. Осылайша С.Ч. Тагиеваның, А.Г. Бабаевпен И.С. Зонның, И.Г. Алиевтың, Е.С. Аньянованың ғылыми еңбектері жан-жақты зерттелді. Мысалы, С.Ч. Тагиеваның айтуынша Каспий теңізі ерекше құқықтық реттеуді талап ететін табиғи объект деп есептейді, бұл тұжырымға бізде қосыламыз. Осымен бірге осы мәселе бойынша шет елде шыққан әдебиеттер қолданылды.

Сонымен бірге, «Каспий теңізінің құқықтық мәртебесі туралы» конвенцияға жан жақты тоқталып, басқа да халықаралық құжаттармен салыстырма жасалды.

Зерттеудің әдіснамалық негізін жалпы ғылыми, талдаудың құрылымдық және қисынды жүйелік әдістері, сондай-ақ ғылыми әдістері, тарихи-құқықтық, салыстырмалы-құқықтық және формальды-құқықтық. Доктриналық дереккөздерді талдау кезінде нақтылау, салыстыру және қорыту әдістері қолданылды.

Нәтижелер, талқылау. Каспий теңізінің экожүйесін қорғау өте маңызды, өйткені бұл су айдыны тұйық болып табылады және жоғары антропогендік жүктемені бастан кешіріп отыр. Теңіз қайраңындағы көмірсутек ресурстарын қарқынды өндіру көбінесе ауқымды ластануға әкеледі, бұл фаунаның бірегей түрлеріне, соның ішінде маңызды коммерциялық маңызы бар бекіре тұқымдас балықтарға айтарлықтай зиян келтіреді. Ластанумен күресу шараларының тиімділігі Каспий маңы мемлекеттерінің іс-әрекеттерін үйлестіру үшін халықаралық құқықтық базаның жеткіліксіздігімен қиындады. Көмірсутектерді өндіруді ұлғайтуға барлық елдердің өзара тиімді қызығушылығы бәсекелестік ортаны қалыптастырады, бұл келісілген шешімдерге қол жеткізуді қиындатады.

2018 жылы Каспий теңізі туралы конвенция қабылданды². Оның кіріспесінде айтылғандай, бұл келісімді Каспий жағалауы мемлекеттері: Әзірбайжан Республикасы, Иран Ислам Республикасы, Қазақстан Республикасы, Ресей Федерациясы және Түрікменстан жасады. Конвенцияның кейбір нақты ережелері екі негізгі фактормен анықталады:

- біріншіден, Каспий теңізінің бі-регей физикалық-географиялық сипаттамаларымен;

- екіншіден, аймақта қалыптасқан халықаралық қатынастардың ерекшеліктерімен.

Каспий теңізінің негізгі қасиеттерінің бірі – оны теңіз немесе көл ретінде бірегей жіктеуге мүмкіндік беретін нақты критерийлердің болмауы. Мұндай жіктеу айтарлықтай заңды мәнге ие. Каспий теңізін теңіз деп тану теңіздер еркіндігінің жалпыға бірдей танылған қағидатына негізделген халықаралық теңіз құқығының нормаларын қолдануды талап етеді. Егер Каспий теңізі көл санатына жатқызылса, екіжақты келісімдер арқылы оны көршілес мемлекеттер арасында бөлуге болатын еді.

Ғылыми әдебиеттерде теңіздер мен көлдердің аражігін ажыратуға болатын критерийлерді әзірлеуге талпыныстар жасалуда. Алайда бұл талпыныстар әлі сәтті болған жоқ. Кейбір зерттеушілер Каспий теңізінің Дүниежүзілік мұхитпен байланысы жоқ және тұйық су айдыны, сондықтан оны теңізге жатқызуға болмайды деп санайды. Басқа авторлар, керісінше, Каспий теңізіндегі судың тұздылығына және оның әсерлі мөлшеріне назар аударады, бұл факторларды оны теңіз деп тану үшін жеткілікті деп санайды. Дегенмен, беделді ғылыми дереккөздерге сәйкес, теңіздер мен көлдерді нақты ажыратуға мүмкіндік беретін әмбебап физикалық және морфологиялық сипаттамалар ашылмаған.

Біз Каспий теңізін барлау мен пайдалануды заңды реттеудің бірден-бір сенімді негізі құқықтық нормалар, атап айтқанда халықаралық құқық деп санаймыз. Біз С.Ч. Тагиеваның «әлемде өзінің бірегейлігіне байланысты қоршаған ортаны қорғаудың ерекше құқықтық режимін қажет ететін табиғи объектілер бар, ал Каспий теңізі олардың қатарына жатады» деген көзқарасымен келісеміз [1].

Каспий теңізі – бірқатар таңғаларлық ерекшеліктері бар бірегей экологиялық жүйе. Теңіздегі су деңгейі тұрақты ауытқуларға

² Каспий теңізінің құқықтық мәртебесі туралы конвенцияны ратификациялау туралы: Қазақстан Республикасының Заңы 2019 жылғы 8 ақпандағы № 222-VI ҚРЗ [Электрондық ресурс] – Айналыс режимі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1900000222> (жүгінген күні: 15.02.2025).

ұшырайды, бұл тереңдіктің, көлемнің және ауданның өзгеруіне әкеледі. Табиғи-климаттық жағдайлар теңіздің солтүстіктен оңтүстік аймақтарына дейін айтарлықтай өзгереді, бірден үш климаттық белдеулерді қамтиды: континенттік, қалыпты субтропиктік және субтропиктік. Каспий теңізінің маңызды ерекшелігі – оның бассейнінің мәңгілігі. Каспий теңізінің тірі және минералдық ресурстарының байлығы оны басқа су қоймаларымен іс жүзінде салыстыруға келмейді.

Каспий теңізінің биоәртүрлілігі эндемизмнің жоғары деңгейімен, яғни дүние жүзінің басқа аймақтарында кездеспейтін флора мен фауна түрлерінің болуымен сипатталады. Олардың көпшілігіне қауіп төніп тұр. Соңғы онжылдықтарда саны 80%-ға азайған Каспий итбалығы жарқын мысал бола алады. Каспий теңізі мен оның бассейні бекіре тұқымдас балықтардың, оның ішінде әлемдегі ең қымбат уылдырық беретін реликті түрлердің жаһандық генетикалық әртүрлілігін сақтауда маңызды рөл атқарады. Алайда, Каспий теңізіндегі мұнай мен газдың бай қорын пайдалану теңіздің нәзік экологиялық жүйесіне және оның биоәртүрлілігіне қауіп төндіретін қарама-қайшы жағдай туғызады.

Каспий теңізінің экономикалық дамыған елдердің орталығында орналасуы оның ресурстарын қарқынды пайдалануға әкеледі. Теңіздің бірегей табиғи сипаттамалары теңіз аймағында да, жағалауда да белсенді экономикалық белсенділікпен біріктіріліп, экожүйенің әртүрлі ластану түрлеріне осалдығын арттырады. Аймақта барлық ластану көздерінің әсері байқалады: кеме, мұнай өндіру платформалары, құбырлар, жағалау объектілері және атмосфералық шығарындылар [2].

Бұл мәселенің туындауында мұнай-газ саласы басты рөл атқарады. Каспий теңізінің мұнаймен ластануы XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында Әзірбайжанда

қарқынды мұнай өндірудің басталуымен байқала бастады [3].

Бұрын атап өтілгендей, Каспий теңізінің жағалауы бес мемлекетпен шектеседі, оның төртеуі 1991 жылы КСРО ыдырағаннан кейін болды. Тәуелсіз мемлекеттердің құрылуы олардың Каспий суларындағы юрисдикция шекараларын анықтау қажеттілігіне әкелді. 1991 жылға дейін жалғыз бөлу сызығы КСРО мен Иран арасындағы мемлекеттік шекара болды³.

Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығының құрылуын реттейтін құжаттарға сәйкес, КСРО-ның барлық бұрынғы республикалары Кеңес Одағының халықаралық міндеттемелерінің мұрагері болуға міндеттеме алды. Бұл міндеттеме 1992 жылғы 20 наурызда қабылданған ТМД жоғары органы – Мемлекет Басшылары Кеңесінің шешімімен ресми ресімделді. Құжатта мемлекет басшылары өзара мүдделілік шарттарына, мемлекеттік меншікке, мемлекеттік мұрағаттарға, бұрынғы КСРО қарыздары мен активтеріне қатысты құқықтық мирасқорлыққа байланысты мәселелер кешенін қарастыра отырып, ТМД-ға мүше барлық мемлекеттерді бұрынғы КСРО-ның құқықтары мен міндеттемелерінің құқықтық мирасқорлары деп тану туралы шешім қабылдағаны атап өтілген.

Осы құжаттың құқықтық мәртебесін атап өту қажет. 1992 жылы наурызда Достастықтың құрылымы мен жұмысына қатысты қызу пікірталастар жалғасты. Сол кезеңдегі Мемлекет басшылары кеңесі 1991 жылы 30 желтоқсанда Минскіде қол қойылған Мемлекет басшылары кеңесі мен Үкімет басшылары кеңесі туралы уақытша келісім негізінде жұмыс істеді⁴.

Мұрагерлік туралы шешім «шешім» деп аталса да, мәні бойынша халықаралық шарт болғанын атап өткен жөн. Себебі, оған өз елдерінің атынан нақты міндеттемелер алған мемлекет басшылары қол қойған. Осылайша, бұрынғы одақтас республикалар 1940 жылғы Иранмен жасалған шарттың күшін өздері

³ Договор между Российской Социалистической Федеративной Советской Республикой и Персией (Москва, 26 февраля 1921 г.) [Электрондық ресурс] – Айналыс режимі: https://mid.ru/ru/foreign_policy/mnogostoronnie-struktury-i-forumy/vzaimodeystvie_v_regione_kaspiyskogo_morya/1568249/ (жүгінген күні: 15.02.2025); Договор о Торговле и Мореплавании между Союзом Советских Социалистических Республик и Ираном (Тегеран, 25 марта 1940 г.) [Электрондық ресурс] – Айналыс режимі: <https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/99916-dogovor-o-torgovle-i-moreplavanii-mezhdu-soyuzom-sovetskikh-sotsialisticheskikh-respublik-i-iranom-25-marta-1940-g> (жүгінген күні: 15.02.2025).

⁴ Интернет-портал СНГ // Пространство интеграции [Электрондық ресурс] – Айналыс режимі: <http://www.e-cis.info/page.php?id=18967> (жүгінген күні: 03.02.2025).

үшін міндетті деп таныды. Демек, 1992 жылдың наурызынан кейін Каспий жағалауы мемлекеттеріне келесі міндеттемелер жүктелді:

- өз жағалауында ені 10 Теңіз милі болатын балық аулау аймағын орнату;

- Каспий жағалауы мемлекеттеріне ғана қолжетімді Каспий теңізінде кеме қатынасы режимін сақтау. КСРО ыдырағаннан кейін жаңадан құрылған тәуелсіз мемлекеттер Каспий теңізінің табиғи ресурстарын, әсіресе оның пайдалы қазбаларын игеруді күшейтті. Бұл бұрынғы одақтас республикалардың барлығына КСРО-дан шығу кезіндегі тән экономикалық тұрақсыздыққа байланысты болды [4, 188 б.].

Каспий жағалауы елдері мұнай-газ кен орындарын игеру жұмыстарын күшейтті. 1990 жылдар бойы Каспий теңізін бірлесіп және орнықты пайдалану негіздерін анықтау мақсатында аймақ мемлекеттері арасында қарқынды байланыстар мен келіссөздер жүргізілді. Он мильдік балық аулау аймақтары сол кездің өзінде заңды түрде белгіленді. Каспий жағалауы елдері үшін ең үлкен қызығушылық теңіз түбінің пайдалы қазбалары болғанын ескере отырып, Ресей Федерациясы мынадай формуланы ұсынды: «Теңіз түбі барлық Каспий теңізі жағалауындағы мемлекеттер арасында бөлінеді, ал су кеңістігі ортақ болады».

1996 жылы 12 қарашада Ашхабадта өткен Сыртқы істер министрлерінің кездесуі барысында Каспий теңізінің мәртебесін анықтау жағалаудағы барлық бес мемлекеттің келісілген шешіміне негізделуі керек деп бірауыздан қабылданды. Осы мақсатта аталған мәселе бойынша бірыңғай ұстанымды әзірлеу үшін жұмыс тобы құрылды. Каспий мәртебесі мәселесін жоғары деңгейде шешуге көптеген талпыныстар жасалды. Осы жылдар ішінде Каспий теңізіне іргелес елдердің бірнеше саммиттері өтті: Ашхабад (2002 ж. 23-24 сәуір), Тегеран (2007 ж. 16 қазан), Баку (2010 ж. 18 қараша) және Астрахан (2014 ж. 29 қыркүйек). Қол жеткізілген уағдаластықтардың ішінен тек 2007 жылғы Бірлескен декларацияны ғана атап өтуге болады, онда қатысушы мемлекеттер жалпы алғанда Каспий

теңізінде шет мемлекеттердің болуының, оның ішінде әскери мақсатта пайдаланудың жол берілмейтіндігі туралы өз ұстанымдарын растады. Нақты нәтижелердің жоқтығына қарамастан, саммиттер барысында негізгі мәселелер бойынша елдердің ұстанымдары біртіндеп анықталып, жақындасты.

Дей тұрғанмен, 2018 жылғы 12 тамызда Қазақстанның Ақтау қаласында өткен Бесінші Каспий саммиті шеңберінде қол қойылған халықаралық шарт – «Каспий теңізінің құқықтық мәртебесі туралы» конвенцияға арнайы тоқталып өткен жөн сияқты. Бұл халықаралық шарт Каспий теңізіне қатысты 1921 және 1940 жылдардағы кеңестік-ирандық шарттарды алмастырды. Конвенцияға сәйкес, Каспий теңізінің су бетінің негізгі ауданы осыдан туындайтын заңды салдары бар көл емес, теңіз деп танылады.

Каспий теңізі тараптардың ортақ пайдалануында қалады, ал түбі мен жер қойнауын көрші мемлекеттер халықаралық құқық негізінде олардың арасындағы уағдаластық бойынша учаскелерге бөледі. Кеме қатынасы, балық аулау, ғылыми зерттеулер және магистральдық құбырларды төсеу тараптардың келіскен қағидалары бойынша жүзеге асырылады. Атап айтқанда, теңіз түбімен магистральдық құбырды төсеу кезінде тек сектор арқылы құбыр өтетін тараптың келісімі талап етіледі. Конвенцияда, сондай-ақ, шарт тараптарына тиесілі емес Қарулы Күштердің Каспийде болуына жол бермеу туралы ереже тіркелген, сондай-ақ Каспий маңындағы бес мемлекетті теңіздегі қауіпсіздікті сақтауға және оның ресурстарын басқаруға жауапты деп айқындайды [5].

Конвенцияның 4-бабы, Конвенцияға қатысушылар Каспий теңізіндегі қызметті реттеуге халықаралық құқық нормаларының қолданылуын мойындайтынын белгілейді. Жоғарыда аталған бап халықаралық теңіз құқығы мәселелерін көздемейтіндігін және барлық мемлекеттердің теңіз кеңістігін пайдалануға қол жеткізуіне кепілдік беретін ашық теңіз еркіндігі қағидаты жоқ екенін атап өткен жөн, дегенмен, Каспий Конвенциясының бірқатар ережелері тікелей 1982 жылғы Теңіз құқығы туралы БҰҰ конвенциясынан алынған.

Мысалы, Каспий теңізінің осы

Конвенцияға қатысушы болып табылмайтын мемлекеттердің кемелері үшін жабық мәртебесін айқындау сияқты кейбір жаңа ережелерді қоспағанда, Каспий конвенциясы теңіз құқығы жөніндегі Конвенцияның нормаларына толық көлемде сәйкес келеді деп бекітуге болады. Каспий конвенциясының ережелерін түсіндіру кезінде Теңіз құқығы туралы конвенцияны қолдану түсіндіру аясын кеңейтеді. Бұл Каспий конвенциясын талдау және жүзеге асыру кезінде БҰҰ-ның Теңіз құқығы туралы конвенциясының нормаларын тек нақты түрде ғана емес, сонымен қатар оны қолданудың қалыптасқан тәжірибесіне сүйене отырып пайдалануға болатынын білдіреді.

Каспий конвенциясы Каспий теңізіне қатысты бейтарап терминді пайдаланады: «су айдыны», ол «тараптардың құрлықтағы аумақтарымен қоршалған су айдыны» ретінде анықталады (1-бап). Бұл анықтаманың құқықтық маңызы Каспий теңізінің бірегей мәртебесін мойындауда. Конвенцияның кіріспесінде «Каспий теңізі тараптар үшін өмірлік маңызы бар және Каспий теңізіне және оның ресурстарына қатысты егемендік құқықтарына тек солар ғана ие» деп атап көрсетілген. Бұл қағидатты Каспий жағалауы мемлекеттерінің айрықша құқықтарына дау тудырмайтын халықаралық қауымдастық растайды. Осы қағидаға сүйене отырып, Конвенция Каспий маңы мемлекеттерінің құқықтары мен басқа елдердің құқықтары арасындағы түбегейлі айырмашылықты белгілейді. Атап айтқанда, 3-баптың 6-тармағына сәйкес, басқа мемлекеттер Каспий теңізінде әскери қатысу құқығынан айырылады, бұл тараптардың осы су айдынындағы қызметінің негізгі қағидаттарының бірі болып табылады.

Қорғаныс пен қауіпсіздіктің қоғамдық құқық мәселесі екенін атап өткен жөн. Демек, меншік құқығын білдіретін «тиелі» термині қарулы күштерге қолданылмайды. Ресми түрде мемлекеттерге емес, жеке немесе заңды тұлғаларға тиесілі жеке әскери компаниялар әртүрлі тараптардың мүдделері үшін жұмыс істей алады. Бұдан басқа, Каспий теңізінің

құқықтық мәртебесі туралы Конвенция осы Конвенцияға қатысушы мемлекеттердің туларымен жүзетін кемелер үшін ғана навигация еркіндігін көздейді. Осылайша, Каспий конвенциясы тұтастай алғанда халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған қағидаттары мен нормаларына сәйкес келетін өңірлік халықаралық шарт болып табылады.

Каспий теңізі экожүйесінің сындарлы жай-күйіне байланысты оны қорғау жөніндегі іс-шаралар XX ғасырдың басынан бері жүргізіліп келеді. Каспийді қорғау саласындағы ең маңызды халықаралық құжат 2003 жылы 4 қарашада Тегеранда (Иран) бес жағалау мемлекеті қол қойған Тегеран конвенциясы болып табылады. Конвенцияның негізгі мақсаты Каспий теңізінің биологиялық ресурстарын қорғауды, сақтауды, қалпына келтіруді және ұтымды пайдалануды қамтамасыз ету болып табылады⁵.

Құжатта құрлық көздерінен шығатын теңіздің ластануын, теңіз түбіндегі қызметті, кемелерден төгілулерді, сондай-ақ мелиорациялық жұмыстарды және құрылыстың басқа да түрлерін болғызбау және азайту жөніндегі нақты шаралар айқындалған. Конвенция қатысушы мемлекеттерді бөтен түрлердің Каспий теңізіне басып кіруіне жол бермеу, сондай-ақ төтенше жағдайлардың алдын алу және жою бойынша шаралар қабылдауға міндеттейді.

Конвенцияға сәйкес барлық тараптар эндемикалық, сирек кездесетін және жойылып кету қаупі төнген түрлерді қорғау, сақтау және қалпына келтіру, сондай-ақ жалпы биоәртүрлілікті сақтау бойынша шаралар қабылдауға міндетті. Конвенция кез келген жоспарланған қызметтің қоршаған ортаға әсерін үздіксіз бақылауға және бағалауға бағытталған шараларды қабылдауды көздейді. Конвенцияны іске асыру жөніндегі қызметті бақылауды және мониторингті қамтамасыз ету үшін жоспарлы да, кезектен тыс та уағдаласушы тараптар конференциясының сессияларын тұрақты өткізу көзделген.

Тегеран конвенциясының сипаттамалық

⁵ Каспий теңізінің құқықтық мәртебесі туралы конвенцияны ратификациялау туралы: Қазақстан Республикасының Заңы 2019 жылғы 8 ақпандағы № 222-VI ҚРЗ [Электрондық ресурс] – Айналыс режимі // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1900000222> (жүргінген күні: 15.02.2025).

қасиеттерінің бірі оның ережелерін кеңейтетін немесе нақтылайтын хаттамаларды қабылдау механизмі болып табылады. Бүгінгі таңда конвенцияға бірнеше хаттама қабылданды, соның ішінде:

- Жердегі ластану көздері туралы хаттама;
- Мұнайдың үлкен төгілуіне дайындық және әрекет ету туралы хаттама;
- Трансшекаралық контексте қоршаған ортаға әсерді бағалау хаттамасы (ҚОӘБ);
- Биоәртүрлілікті сақтау туралы хаттама;
- Мұнаймен ластануды тудыратын оқиғалар болған жағдайда өңірлік дайындық, ден қою және ынтымақтастық туралы хаттама;
- Каспий теңізін құрлықтағы көздерден және құрлықта жүзеге асырылатын қызмет нәтижесінде ластанудан қорғау туралы хаттама.

Осыған қарамастан, сарапшылар Конвенция әлі де оның мәтінінде және хаттамалардың мәтіндерінде көзделген жан-жақты рөл атқармайтынын атап өтті.

Е.С. Аньянова Каспий теңізінің мәртебесі туралы конвенцияның ережелерін жүзеге асыру қиын екенін атап өтеді. Бұл Конвенция мен оның хаттамалары бойынша өз міндеттемелерін орындауда мемлекеттердің жеткіліксіз дәлдігімен түсіндіріледі [6]. Сондай-ақ, Конвенцияда қатысушы мемлекеттердің өзіне алған міндеттемелерін орындамағаны үшін жауаптылығын қамтамасыз ету тетігі көзделмеген. Тегеран Конвенциясы шеңберінде табиғат қорғау іс-шараларының дамыған жүйесінің болуын ескере отырып, Каспий теңізінің мәртебесі туралы конвенцияға қоршаған ортаны қорғауға қатысты жалпы ережелер енгізілді.

Каспий Конвенциясының 15-бабы уағдаласушы тараптарды Каспий теңізінің экожүйесін және оның барлық құрамдас бөліктерін қорғау және сақтау жөнінде шаралар қабылдауға міндеттейді. Бұл мақсатқа жету үшін тараптар жеке және бірлескен күш-жігер арқылы барлық қажетті әрекеттерді жасауға міндетті. Оларға мыналар жатады:

- биологиялық әртүрлілікті сақтау саласындағы ынтымақтастық;
- Каспий теңізінің биологиялық

ресурстарын қорғау, қалпына келтіру және ұтымды пайдалану;

- кез келген көздерден Каспийдің ластануын болдырмау, азайту және бақылау. Тараптар, сондай-ақ, Каспий теңізінің биологиялық әртүрлілігіне зиян келтіруі мүмкін қызметтен бас тартуға міндетті. Халықаралық құқық қағидаттарына сәйкес, олар Каспий экожүйесіне келтірілген залал үшін жауап береді.

Жақын арада Каспий конвенциясына қатысушы мемлекеттердің алдында БҰҰ жүйесінде теңіз құқығы жөніндегі Біріккен Ұлттар ұйымының конвенциясы негізінде заңдық міндетті құжатты әзірлеу жөніндегі күрделі міндет тұратынын атап өту маңызды. Бұл құжат Ұлттық юрисдикциядан тыс жерлерде теңіз биологиялық әртүрлілігін сақтауға және тұрақты пайдалануға арналады. Құжатты 2018 жылы жұмысын бастаған Үкіметаралық конференцияға қатысушылар әзірлеуде. Мұндай құжатты жасау қажеттілігі БҰҰ-ның климаттың өзгеруіне және мұхиттың қышқылдануына байланысты алаңдаушылығына байланысты.

Конференцияның бірінші сессиясының пленарлық отырысына дипломатиялық корпусы, мемлекетаралық және мемлекеттік емес ұйымдарды қоса алғанда, көптеген секторлардың өкілдері қатысты. Іс-шара барысында заң күші бар Болашақ халықаралық шарттың, Біріккен Ұлттар Ұйымының 1982 жылғы теңіз құқығы жөніндегі Конвенциясының ережелерінің негізін қалау қажеттігі туралы бірауыздан пікір білдірілген жалпы мәлімдемелер айтылды. Конференцияға қатысушылар құжаттың негізгі мақсаты ұлттық юрисдикциядан тыс аймақтарда теңіз биоалуантүрлілігін қорғау мен ұтымды пайдалануды қамтамасыз ету болып табылады деген келісімге келді.

Қорытынды. Қортындылай келе, келесі ғалымдардың пікірлерін саралап келесі қорытындыларға келдік.

Біріншіден, 2018 жылы Каспий теңізінің құқықтық мәртебесі туралы конвенцияға қол қойылғанына қарамастан, теңіз түбін межеллеу, ресурстарды басқару және қоршаған ортаны қорғауды қоса алғанда, көптеген түйінді мәселелер

ашық күйінде қалып отыр. Елена Қаратаева атап өткендей, «Конвенция маңызды саяси жетістік бола отырып, көптеген құқықтық және практикалық мәселелерді, әсіресе теңіз түбін делимитациялауға және ұлттық юрисдикциялардың қолданылу аясына қатысты мәселелерді шешілмей қалдырады» [7]. Бұл Конвенцияның жағалау маңындағы мемлекеттер арасындағы екіжақты және көпжақты келісімдер арқылы кейіннен дамыту мен нақтылауды талап ететін негіздемелік келісім болып табылатынын куәландыратынын тұжырымдаймыз.

Екіншіден, 2018 жылғы Ақтау конвенциясы қоршаған ортаны қорғау туралы ережелерді қамтыса да, жағалаудағы мемлекеттер арасындағы бақылау мен үйлестірудің тиімді тетіктерінің жоқтығынан оны іс жүзінде іске асыру қиындықтарға тап болады. И.А. Гулиев, Г. Зейналова атап өткендей, «Конвенцияда экологиялық міндеттемелердің орындалуын қамтамасыз етудің нақты институционалдық тетігі жоқ, бұл оны жекелеген Каспий маңы мемлекеттерінің саяси еркіне тәуелді етеді» [8]. Бұл өңірдегі орнықты экологиялық басқару әлеуетіне нұқсан келтіреді деп есептейміз.

Үшіншіден, 2018 жылғы Конвенция өңірлік энергетикалық ынтымақтастық үшін, оның ішінде су асты құбырларын салу жөніндегі жобаларды іске асыру үшін алғышарттар жасайды, бірақ саяси келіспеушіліктер мен экологиялық тәуекелдер бұл үдеріске кедергі келтіруді жалғастыруда. Виноградов пен Воутерс «Каспий теңізіндегі энергетиканы дамыту бұрынғысынша реттелмеген құқықтық мәртебемен және бәсекелес ұлттық мүдделермен тежелетінін» атап өтті,

бұл өңір елдері арасындағы егжей-тегжейлі келісімдердің қажеттігін көрсетеді [9].

Төртіншіден, Конвенцияға қол қойылғанына қарамастан, Каспий теңізі кеңістігінің аражігін ажырату және құқықтық мәртебе туралы іргелі мәселелер шешілмеген күйінде қалып отыр, бұл жаңа дауларды тудыруы мүмкін. Пьер Тевен «делимитация және ресурстарды бірлесіп пайдалану туралы конвенцияның бұлыңғыр ережелері келісілген заңдық реттеуді емес, саяси ымыраны көрсетеді» [10]. Бұл Каспийдің құқықтық режимін икемді, бірақ тұрақсыз етеді.

Бесіншіден, 2018 жылы Каспий теңізінің мәртебесі туралы конвенцияны ратификациялау ынтымақтастық пен ілгерілеудің жаңа мүмкіндіктерін аша отырып, жағалаудағы мемлекеттер арасындағы қарым-қатынастарды дамыудағы маңызды қадам болды. Бұл құжат халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған қағидаттары мен нормаларына, атап айтқанда, БҰҰ-ның 1982 жылғы теңіз құқығы жөніндегі конвенциясының ережелеріне толық сәйкес келеді. Сонымен қатар, Каспий теңізі туралы Конвенция Тегеран конвенциясында және оның хаттамаларында белгіленген қоршаған ортаны қорғау жөніндегі міндеттемелердің қолданыстағы жүйесіне қайшы келмейді. Каспий теңізімен шектесетін мемлекеттер БҰҰ-ның Ұлттық юрисдикциядан тыс теңіз ортасы мен биоәртүрлілікті сақтау туралы міндетті құжатты әзірлеу жөніндегі Үкіметаралық конференциясында қабылданатын шешімдерді ескереді және оларды өздерінің қарым-қатынастары жүйесіне біріктіреді деп үміттенеміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Тагиева, С.Ч. Международно-правовая защита среды Каспийского моря: автореф. дис. ... канд. юрид. наук / С.Ч. Тагиева. – Москва, 2012. – 31 с.
2. Бабаев, А.Г. Природопользование в регионе Каспийского моря / А.Г. Бабаев, И.С. Зонн // Вестник Российской Академии наук. – 2015. – № 8. – С. 715-719.
3. Алиев, И.Г. Каспийская нефть Азербайджана / И.Г. Алиева. – М.: Известия, 2003. – 67 с.
4. Зонн, И.С. Новый Каспий. География, экономика, политика / И.С. Зонн, С.С. Жильков. – Москва: Восток-Запад, 2008. – 542 с.
5. Кадырбекова, Н.Г. Каспийское море: природопользование и экологические проблемы / Н.Г. Кадырбекова. – СНИГУ им. Н.Г. Чернышевского, 2019. – 11 с.

6. Анянова, Е.С. Проблемы Каспийского моря в современном международном праве: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10. – Москва, 2010. – 26 с.
7. Karataeva, E. The Convention on the Legal Status of the Caspian Sea: The Final Answer or an Interim Solution to the Caspian Question? / E. Karataeva // The International Journal of Marine and Coastal Law. – 2020. – № 35 (2). – Pp. 232-260.
8. Guliev, I.A. Legal Status of the Caspian Sea: New Challenges for Energy Policy and Diplomacy / I.A. Guliev, G. Zeynalova // Proceedings of the International Conference on Economics, Finance and Business. – 2019. – № 12. – Pp. 41-44.
9. Vinogradov, S. The Caspian Sea: quest for a new legal regime / S. Vinogradov, P. Wouters // Leiden Journal of International Law. – 1996. – № 9 (1). – Pp. 87-98.
10. Thévenin, P. The Caspian Sea Convention: New Status but Old Divisions? / P. Thévenin // Review of Central and East European Law. – 2019. – № 44 (4). – Pp. 437-459.

References:

1. Tagieva, S.Ch. Mezhdunarodno-pravovaya zashhita sredy Kaspijskogo morja: avtoref. dis. ... kand. jurid. nauk / S.Ch. Tagieva. – Moskva, 2012. – 31 s.
2. Babaev, A.G. Prirodopol'zovanie v regione Kaspijskogo morja / A.G. Babaev, I.S. Zonn // Vestnik Rossijskoj Akademii nauk. – 2015. – № 8. – S. 715-719.
3. Aliev, I.G. Kaspijskaja neft' Azerbajdzhana / I.G. Alieva. – M.: Izvestija, 2003. – 67 s.
4. Zonn, I.S. Novyj Kaspij. Geografija, jekonomika, politika / I.S. Zonn, S.S. Zhil'kov. – Moskva: Vostok-Zapad, 2008. – 542 s.
5. Kadyrbekova, N.G. Kaspijskoe more: prirodopol'zovanie i jekologicheskie problemy / N.G. Kadyrbekova. – SNIGU im. N.G. Chernyshevskogo, 2019. – 11 s.
6. Anjanova, E.S. Problemy Kaspijskogo morja v sovremennom mezhdunarodnom prave: avtoref. dis. ... kand. jurid. nauk: 12.00.10. – Moskva, 2010. – 26 s.
7. Karataeva, E. The Convention on the Legal Status of the Caspian Sea: The Final Answer or an Interim Solution to the Caspian Question? / E. Karataeva // The International Journal of Marine and Coastal Law. – 2020. – № 35 (2). – Pp. 232-260.
8. Guliev, I.A. Legal Status of the Caspian Sea: New Challenges for Energy Policy and Diplomacy / I.A. Guliev, G. Zeynalova // Proceedings of the International Conference on Economics, Finance and Business. – 2019. – № 12. – Pp. 41-44.
9. Vinogradov, S. The Caspian Sea: quest for a new legal regime / S. Vinogradov, P. Wouters // Leiden Journal of International Law. – 1996. – № 9 (1). – Pp. 87-98.
10. Thévenin, P. The Caspian Sea Convention: New Status but Old Divisions? / P. Thévenin // Review of Central and East European Law. – 2019. – № 44 (4). – Pp. 437-459.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР / СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ / INFORMATION ABOUT AUTHORS

Мадина Қойшыбайқызы Жусупбекова – Қорқыт ата атындағы Қызылорда университетінің доценті, заң ғылымдарының кандидаты, доцент, e-mail: zhmk6464@mail.ru.

Жусупбекова Мадина Койшибаевна – доцент Кызылординского университета имени Коркыт ата, кандидат юридических наук, доцент, e-mail: zhmk6464@mail.ru.

Zhusupbekova Madina Koishibaevna – Associate Professor of Korkyt ata Kyzylorda University, Candidate of Law, Associate Professor, e-mail: zhmk6464@mail.ru.

Мадина Қалдарбекқызы Джунусбаева – Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университетінің Халықаралық қатынастар кафедрасының аға оқытушысы, заң ғылымдарының магистрі, ORCID: 0009-0001-8727-3364, e-mail: mjunusbayeva@gmail.com.

Джунусбаева Мадина Калдарбековна – старший преподаватель кафедры международных отношений Казахского университета международных отношений и мировых языков имени Абылай Хана, магистр юридических наук, ORCID: 0009-0001-8727-3364, e-mail: mjunusbayeva@gmail.com.

Junusbayeva Madina Kaldarbekovna – Senior Lecturer at the Department of International Relations of the Abylai Khan Kazakh University of International Relations and World Languages, Master of Law, ORCID: 0009-0001-8727-3364, e-mail: mjunusbayeva@gmail.com.